

10. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автаркія – замкненість, самодостатність, намагання відмовитися від участі в міжнародному поділі праці та виробляти весь спектр товарів і послуг самостійно.

Автократія – політика, спрямована на національну економічну самозабезпеченість, відокремленість національної економіки від економік інших держав.

Автономія – право на самоврядування у визначених межах, надане законом (конституцією) частині державної території. Автономна територіальна одиниця самостійно вирішує питання, віднесені до її компетенції центральною владою.

Авторитаризм – суспільна система з режимом сильної центральної влади. У цих умовах велику роль відіграє суб'єктивний фактор, службова та соціальна ієрархія. Традиційні авторитарні системи склалися в багатьох країнах Азії, особливо східної.

Агресія – усі види та форми незаконного, з огляду на статус ООН, збройного нападу та застосування сили однією державою чи групою держав щодо суверенітету, територіальної або політичної незалежності іншої країни, народу.

Агробізнес – багатогалузева та багатофункціональна складна виробнича система, що базується на встановленні тісних зв'язків між сільським господарством та галузями, що постачають йому техніку, хімікати, паливо, – з одного боку, та галузями, що переробляють, транспортують, зберігають і реалізують його продукцію, – з іншого. Термін вживається переважно західними географами, за науковим змістом він фактично тотожний поняттю АПК.

Агропромисловий комплекс (АПК) – сукупність галузей і сфер діяльності, які на основі міжгалузевих зв'язків беруть участь у виробництві, заготівлі, переробці, зберіганні, транспортуванні та оптовій реалізації готової сільськогосподарської продукції.

Адміністративно-територіальна одиниця – складова частина державної території, яка утворюється відповідно до системи територіального устрою з метою управління.

Акт проголошення незалежності України (прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.) – політико-правовий документ, спрямований на здійснення Декларації про державний суверенітет України. Він виходив із права на самовизначення народів, передбаченого ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Цей акт продовжив тисячолітню традицію державотворення в Україні. Прийняття його було прискорено тією небезпекою, яка загрожувала Україні у зв'язку зі спробою державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р. Акт проголосив незалежність України та створення самостійної Української держави.

Альянс – це об'єднання держав або організацій на основі договірних зобов'язань.

Анклав – частина території держави (держава), повністю оточена іншою державою (приклади: Лесото, Сан-Марино, Ватикан). Питання про сполучення анклаву з основною частиною держави розв'язується на основі угоди між державами. У випадку Монако або Гамбії краще користуватися терміном *напіванклав*, оскільки ці країни мають вихід до моря. Стосовно ангольської провінції Кабінда, калінінградської області Росії та ін. подібних випадків використовується термін *ексклав* – частина державної території, що відділена від основної території іншими державами. Ватикан називають подвійним анклавом, оскільки він є “державою в державі й державою в місті” (розташовується в Італії і є одним з кварталів столичного Рима). Підтвердженням державного статусу Ватикану є той факт, що Папа Римський виступає главою держави та здійснює верховну законодавчу, виконавчу й судову владу, тобто мова йде про теократичну монархію.

Апартеїд (окреме життя, розмежування) – паралельний, непересічний розвиток культур етносів, які мешкають на території однієї держави; заборона змішаних шлюбів; встановлення системи жорсткої прописки тощо. У розселенні населення апартеїд веде до *сегрегації*.

Асамблея – 1) державний або керівний орган будь-якої міжнародної організації (наприклад Генеральна Асамблея ООН); 2) збори тієї чи іншої державної або міжнародної установи, прихильників певного громадського руху.

Асиміляція – процес поглинання одного етносу іншим.

Асоційоване членство – неповне, часткове членство держави, громадської організації, особи або соціальної групи в об'єднанні, що часто обмежується статусом спостерігача.

Багатоукладність – риса світового господарства, пов'язана з різним ступенем розвитку ринкових відносин, міжнародного поділу праці тощо. Навіть у межах однієї країни можуть співіснувати різні соціально-економічні уклади (інколи від натурального господарства до державного капіталізму). Своєрідною структурою світового господарства є “неформальна економіка” (“тіньова економіка”, “чорний ринок”), через яку, за оцінками експертів, проходить до 20% світового валового продукту.

Безробіття приховане – зайнятість протягом неповного робочого дня або неповного тижня. Прихованим безробіттям є й аграрне перенаселення.

Безробіття структурне – ситуація, при якій потреба в працівниках може навіть перевищувати кількість зареєстрованих безробітних, але останні не бажають чи не можуть працювати за запропонованими професіями.

Безробіття фрикційне – цілком природна ситуація, пов'язана з тим, що частина працездатного населення в кожний конкретний проміжок часу не працює у зв'язку з переходом з одного місця роботи на інше. Зазвичай становить 1,5-2% загальної кількості трудових ресурсів.

Без'ядерна зона – частина простору, вільна від виробництва і розміщення ядерної зброї.

Біженці – населення, що залишає свої місця проживання через злидні, голод, расову та національну дискримінацію, політичні й релігійні переслідування, військові дії, тероризм, стрімке погіршення екологічної ситуації, стихійного лиха. Відповідно до сучасного міжнародного права, статус біженця є підставою для отримання тимчасового притулку на території країни перебування (без надання громадянства) або виду на проживання, допомоги й захисту з боку уряду країни перебування.

Біоіндустрія – сукупність галузей харчової та хімічної промисловості, що здатні виробляти харчові продукти з нехарчової сировини і, навпаки, хімічну продукцію із сільськогосподарської та іншої біологічної сировини.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – макропоказник економіки, який розраховується як сукупна вартість кінцевої продукції підприємств, галузей виробничої сфери і сфери послуг, виробленої на території країни, у т.ч. і тих підприємствах, які належать іноземним власникам.

Валовий національний продукт (ВНП) – вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами підприємництва (заводами, фабриками, організаціями і приватними особами) за рік, незалежно від їх територіального місцезнаходження. Різниця між показниками ВВП і ВНП незначна (1-2%).

Вектор зовнішньополітичний – відповідний напрям міжнародної політики держави щодо конкретної країни, держави, регіону або альянсу. Характерною рисою зовнішньої політики України є так звана багатовекторність з останньою тенденцією на зближення відносин з Росією.

Вивіз забруднень – переведення підприємств і навіть значної частини промислових галузей в цілому, які мають негативний вплив на оточуюче середовище, зі своєї країни в іншу. Це форма екологічної експансії. Одним із його різновидів є перенесення підприємств з більш забруднених районів у менш забруднені всередині держави.

Визнання – акт, яким держава визнає нову державу або новий уряд іншої держави. Залежно від обсягу встановлюваних відносин, розрізняють дві форми офіційного визнання: де-юре, або повне і остаточне, що веде до встановлення дипломатичних відносин, та де-факто, що не завжди означає встановлення дипломатичних відносин, а передбачає відносини, які дають змогу вступати в економічні зв'язки, вести переговори про врегулювання окремих політичних питань тощо.

Відтворення населення – безперервний процес само-оновлення населення за рахунок зміни людських поколінь (сукупність процесів народжуваності, смертності й природного приросту). Відтворення поділяється на природне і механічне (міграції); залежно від співвідношення цих двох складових виділяють три основних режими відтворення: розширене, просте і звужене.

Внутрішні води – розташовані в межах державної території озера, річки, канали, внутрішні моря, затоки, бухти та лимани, які мають ширину проходу, меншу за 24 морські милі, або частини морських вод з більшою шириною проходів, якщо вони історично належать даній державі.

Галузь – сукупність підприємств, схожих за призначенням виробленої продукції, сировиною, технікою і технологією виробництва, професійним складом кадрів і умовами праці.

Геоглобалістика – міждисциплінарний науковий підхід, спрямований на комплексний розгляд глобальних проблем людства та пошук шляхів їх вирішення.

Географічний поділ праці – просторовий прояв суспільного поділу праці. Виявляється в закріпленні окремих галузей за відповідними територіями, у спеціалізації окремих країн (регіонів) на виробництві одного продукту чи послуги з метою подальшого обміну. Різновидами географічного поділу праці є *міжнародний поділ праці* (між країнами) і *територіальний поділ праці* (усередині країни між економічними районами). Суспільний і географічний поділ праці – фундаментальні, стрижневі категорії економічної географії, які становлять теоретичну і методологічну основу географічних досліджень суспільної організації виробництва та розміщення продуктивних сил.

Геополітика – одне з фундаментальних понять військової, політичної географії, географії світового господарства та теорії міжнародних відносин, характеризує місце і конкретно історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розташування держав чи блоків держав на локальні, регіональні, континентальні або глобальні міжнародні процеси. Вперше в науковий обіг цей термін було введено шведським ученим Р. Челленом (1846-1922). Політична географія розглядає державу з точки зору простору, а геополітика розглядає простір з точки зору держави.

Геополітичне (політико-географічне) положення – місце країн на політичній карті світу, віддаленість від економічних центрів і транспортних осей інтеграційних угруповань, участь у військово-політичних і політико-економічних організаціях, у міжнародних потоках товарів, капіталів, людей, інформації. Важливе значення має розташування зовнішніх джерел сировини і продовольства, їх віддаленість та різноманітність.

Глобалізація – це процес інтернаціоналізації та інтеграції світової спільноти, який відображає якісно новий стан просторових взаємозв'язків у політиці, економіці, екології, культурі, ідеології тощо. Зародившись переважно у сфері торгівельно-фінансових відносин як результат революції в галузі

інформаційних засобів зв'язку, нині вона проникає в інші галузі соціального буття. Глобалізація породжує *глобалізм*.

Глобалізм – це вища стадія інтернаціоналізації та інтеграції світової економіки, система абсолютної економічної і політичної влади нових глобальних монополістичних корпорацій, які вийшли з-під контролю націй держав свого походження і базування, маневрують фінансовим капіталом і посилюють експлуатацію багатьох країн і регіонів.

Глобальна енергосировинна проблема пов'язана з неналежним забезпеченням людства паливом та сировиною. Проявилась у 70-х роках ХХ ст., коли спалахнула енергетична й сировинна криза, яка зачепила світову економіку. Формування пояснюється швидким, воістину “вибуховим” ростом споживання мінерального палива й сировини та їх вилучення з надр землі. Достатньо констатувати, що лише з початку і до середини 80-х років ХХ ст. у світі було видобуто і спожито більше палива і сировини, ніж за всю історію людства.

Глобальні проблеми – проблеми, що виникають як результат об'єктивного розвитку суспільства, створюють загрозу всьому людству для його сьогодення та майбуття і для свого вирішення потребують об'єднаних зусиль усієї світової спільноти. До них відносять природні, природно-антропогенні, антропогенні, психологічні, аутоекологічні (що охоплюють біологічну суть людини), які або створюють реальну загрозу існуванню цивілізації, або ж є лімітуючими чинниками її сучасного економічного, екологічного, соціального і духовного розвитку.

Густота населення – чисельність постійного населення, що припадає на одиницю площі (1 км²).

Демографічна криза – глибоке порушення відтворення населення. При досягненні певної межі криза переростає в демографічну катастрофу, що загрожує самому існуванню населення.

Демографічна політика – низка заходів держави, спрямованих на регулювання процесів народжуваності й смертності.

Демографічна революція – поняття, яке використовується в демографічній науці для окреслення докорінних змін у процесі відтворення населення. Введене в науковий обіг у 1934 році французьким демографом А. Ландрі. Також трактується як кульмінація демографічного переходу.

Демографічний вибух – особливий вид розширеного відтворення населення, за якого народжуваність значно перевищує смертність.

Демографічний оптимум – такий режим відтворення населення, коли демографічна ситуація може стабілізуватися і бути у відносно рівноважному стані в глобальному й регіональному масштабах.

Демографічний перехід – це процес послідовних змін народжуваності, смертності й природного приросту в міру соціально-економічного розвитку країни. Дана теорія запропонована в 1945 році західним демографом Ф. Ноутстойном. Відповідно до неї, рівень народжуваності й смертності загалом зумовлений не біологічними, а соціальними умовами суспільства.

Демпінг – “викидний експорт”, продаж товарів за дуже низькими цінами з метою розорення конкурентів. Збитки продавця при цьому покриваються або з надприбутків на власному ринку, або з державних фондів. Демпінг – своєрідна економічна війна.

Депопуляція – звужене відтворення населення, що призводить до зменшення його абсолютної чисельності.

Депортація – примусова міграція, виселення.

Депресія – стан економічного об’єкта, що характеризується падінням обсягів виробництва.

Держава – суверенне політичне утворення, країна з певною територією, господарством і політичною владою в ній. Держава є головним носієм прав і обов’язків у міжнародних відносинах.

Держава у складі Британської співдружності націй – форма правління, за якої символом верховної влади є британська королева, що призначає в країну генерал-губернатора, який має функції, близькі до президентських у парламентських республіках. Як державні символи в таких країнах часто використовуються британські прапор і гімн.

Державний кордон – позначені на земній поверхні чи уявні, але позначені на карті лінії, які визначають межі сухопутної або водної території держави.

Джамахирія (з араб. – “народовладдя, влада мас”) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади (зокрема, замість парламенту вищим законодавчим органом є всенародне зібрання); вважається, що всі політичні рішення приймаються усім народом. Наприклад, лівійська джамахирія.

Диверсифікація – процес ускладнення галузевої структури виробничого комплексу, збільшення номенклатури (різноманітності) продукції та кількості окремих спеціалізованих економічних об'єктів (підприємств, галузей тощо).

Дискримінація – політика обмеження прав людини на основі расових, етнічних, статевих чи інших ознак.

Діаспора (від грецьк. “розсіяння”) – розселення значної частини народу поза межами своєї країни чи етнічної території.

Екологічна політика – організована та регулятивно контрольована діяльність суспільства й держави, спрямована на охорону та оздоровлення природного довкілля, ефективне поєднання природокористування і природоохорони, забезпечення нормальної життєдіяльності та екологічної безпеки громадян.

Економіко-географічне положення – сукупність просторових зв'язків певного економічного об'єкта (країни, району, міста, підприємства) з іншими об'єктами, що знаходяться поза його межами (транспортними шляхами, родовищами корисних копалин, промисловими базами тощо), взаємодія з якими для нього істотна нині чи буде такою в майбутньому.

Економічна зона – 200-мильна морська смуга, яка прилягає до територіальних вод держави, відкрита для вільного судноплавства, але заборонена для будь-якої господарської діяльності з боку інших країн без спеціального дозволу (ліцензії). У наш час на морські економічні зони припадає 40% площі Світового океану, у тому числі акваторії, які дають 96% морського вилову риби.

Економічний район – територіально цілісна частина господарського комплексу країни, яка має спеціалізацію, комплексність, керованість. Тобто економічний район являє собою територію, що вирізняється своєю господарською спеціалізацією серед інших. Економічні райони є наслідком географічного поділу праці.

Економічно активне населення – сукупність людей, які реально працюють або шукають роботу (зареєстровані безробітні).

Еміграція – виїзд за межі країни на постійне проживання.

Енвайронменталізм – теорія управління суспільством та його соціально-економічним розвитком, що ґрунтується на уявленні про людину як частину біосфери.

Етнос – це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території та позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованій у самоназві. Етнос здатний до стійкого, тривалого існування внаслідок самовідтворення. Основні типи етнічних спільностей: *плем'я, народність, нація*.

Етнонім – самоназва мовної спільності людей, яка визнається кожним її представником.

Зелена революція – інтенсифікація сільськогосподарського виробництва шляхом впровадження новітніх досягнень селекції, а також підвищення рівня механізації, хімізації, енерго-озброєності праці.

Імміграція – в'їзд до країни на постійне проживання.

Індустріалізація – створення потужного машинного виробництва в усіх галузях господарства. З точки зору природо-користування вона приводить до зростання концентрації впливу на природні ресурси й середовище життєдіяльності людини, інтенсифікації вилучення продукту з систем природи. У низці випадків веде до екологічних проблемних ситуацій.

Каботаж – судноплавство між портами однієї країни. Розрізняють *великий каботаж* – перевезення вантажів і пасажирів між портами різних морів і *малий каботаж* – перевезення між портами одного і того ж моря.

Класифікація – вертикальна систематизація об'єктів дослідження переважно на основі одного кількісного критерію.

Комплексність економічного району – такий стан взаємопов'язаності елементів господарства району, коли досягається найбільш ефективне виконання головної народногосподарської функції – *спеціалізації економічного району*, при цьому не спостерігаються внутрішньорайонні територіальні диспропорції, а місткість розміщення відповідає раціональним темпам розвитку економіки.

Конкуренція – суперництво між виробниками за ринки збуту товарів і послуг.

Консерваціонізм – спроба загальмувати соціально-економічний розвиток, “законсервувати” сучасний рівень споживання людства з метою припинення зростання антропогенного навантаження на природні комплекси.

Консолідація – процес об'єднання близьких між собою етнічних спільностей і утворення з цих елементів більш розвинутої етнічної спільності.

Контрурбанізація – процес відтоку населення з великих міст та ядер міських агломерацій.

Конфедерація – союз окремих суверенних держав, найчастіше ситуативний (тимчасовий), створений переважно для досягнення конкретних зовнішньополітичних і воєнних завдань. Правовою основою конфедерації виступає договір (на відміну від федерації, де правова основа – конституція). Прикладами конфедерації в різні історичні часи були: Швейцарія (1291-1798 рр. та 1815-1848 рр.); Германський союз (1815-1866 рр.); конфедерація Нідерландів (1579-1795 рр.); США (формально – 1776-1795 рр., а фактично – до 60-х років XIX ст.).

Концесія – 1) договір про передання в експлуатацію іноземній юридичній або фізичній особі на певний період природних багатств, що належать державі, а також підприємств, господарських об'єктів; 2) підприємство, засноване на базі такого договору.

Країна – територія з визначеними кордонами, заселена певним народом, яка в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет або бути залежною. Іншими словами, не буде помилкою, якщо Норвегію, США чи Росію назвемо країною. Однак стосовно незалежних держав доречним буде словосполучення “суверенна країна”, що дозволить уникнути помилки, тим самим розмежувавши залежні та незалежні (суверенні) країни, тобто держави. Одночасно буде правильним, якщо таке колоніальне володіння, як британський Гібралтар або французький Реюньйон, визначимо як країни залежні.

Криза екологічна – напружений стан взаємодії природи й людини, що характеризується невідповідністю між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин у суспільстві та можливостями біосфери. Характеризується не просто і не стільки посиленою дією людини на природу, але й різким збільшенням впливу зміненої природи на суспільний розвиток. Криза екологічна відрізняється від катастрофи екологічної. Криза – відворотний стан, катастрофа – невідворотне явище.

Криза енергетична – відносна нестача джерел енергії для задоволення господарських і побутових потреб суспільства; абсолютний дефіцит енергії для поступального розвитку суспільства, пов'язаний з обмеженнями термодинамічної кризи.

Латифундія – значне за розмірами землеволодіння з високорозвиненою товарною спеціалізацією.

Ліцензія – дозвіл, який видається державою на проведення деяких видів господарської діяльності, у тому числі зовнішньоторговельні операції (ввезення і вивезення товарів); надання права використовувати захищені патентами винаходи, технології.

Маркетинг – система дослідження ринку будь-якого товару або однорідної групи товарів, у тому числі вивчення попиту і пропонування, організація реклами, оптового і роздрібного продажу, вивчення потенційного і реального споживача тощо. Маркетинг передбачає також прогнозування попиту і можливості морального старіння товару, правильний вибір ціни, рекламної стратегії та ін.

Мегаполіс – найбільша форма розселення, “сузір’я” міських агломерацій.

Меркантилізм – економічна політика сприяння розвитку власного імпортозамінного виробництва під захистом протекціоністських бар’єрів для обмеження іноземної конкуренції.

Метрополія – держава, що на певному історичному етапі володіє колоніями, тобто має залежні країни. З руйнацією світової колоніальної системи термін поступово виходить з ужитку. На сучасному етапі залежні володіння утримують вісім держав світу: Велика Британія, Франція, США, Австралія, Нідерланди, Нова Зеландія, Іспанія, Данія.

Міграція – переміщення населення між населеними пунктами, пов’язане зі зміною постійного місця проживання.

Міждержавні організації – об’єднання суверенних держав для співробітництва з метою виконання певних завдань у міжнародних відносинах. Створюється на основі багатосторонніх міжнародних угод. Відповідно до завдань та характеру діяльності міждержавні організації на сучасному етапі диференціювались: за функціональними особливостями; за просторовими рамками свого функціонування. У першому випадку виділялись військові, політичні, економічні тощо, а в другому – за сферою їх територіального впливу – глобальні, регіональні, субрегіональні. Серед загальнополітичних організацій на глобальному рівні виділяється ООН; на регіональному – Ліга арабських держав, Організація американських держав, Організація африканської єдності, Європарламент, Рада Європи,

СНД. На субрегіональному рівні: Азіатсько-Тихоокеанська рада, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки. Серед військово-політичних організацій глобального рівня – НАТО; регіонального рівня – Західноєвропейський союз.

Міжетнічна інтеграція – взаємодія різних етнічних одиниць усередині держави, що спричиняє появу в них певних ознак спільності.

Міжнародна економічна інтеграція – об'єктивний процес розвитку особливо глибоких та стійких взаємозв'язків окремих груп країн, заснований на проведенні ними узгодженої міждержавної політики. Існує два основних види інтеграції – *галузева* і *регіональна*.

Мікроелектронна революція – впровадження в усі сфери людської діяльності досягнень комп'ютерної техніки та гнучких систем управління виробництвом, що призводить до радикальних змін умов праці та побуту.

Міська агломерація – форма розселення, що складається із “сузір'я” поселень, між якими існують розподіл функцій, тісні виробничі та соціальні зв'язки. Міські агломерації бувають моно- і поліцентричними. В останньому випадку вони називаються *конурбаціями*.

Монархія (від грець. – *єдиновладдя*) – форма правління, за якої найвища державна влада цілком або частково зосереджена в руках однієї особи, глави держави – монарха, здебільшого спадково. Розрізняють монархії *конституційні* (обмежені), *абсолютні* (необмежені) і *теократичні* (монарх поєднує світську і духовну владу).

Модель – фізична або знакова (математична, логічна) подоба (спрощена) реального об'єкта; схема, зображення або опис об'єкта, явища, процесу в природі й суспільстві.

Моделювання – метод дослідження складних об'єктів, явищ, процесів шляхом їх спрощеного імітування (натурного, математичного, логічного). Базується на теорії подібності.

Монокультура – недорозвиненість, однобічність галузевої структури, в якій представлений лише один товарний продукт. Призводить до значної залежності стану економіки країни від кон'юнктури світового ринку даного товару.

Морська миля (міжнародна або географічна) – одиниця виміру відстаней, яка дорівнює середній довжині 1' дуги меридіана, що становить 1 км 852 м.

Навігація – 1. Мореплавство, судноплавство. 2. Період року, коли природні умови дозволяють судноплавство в океані, морі, озері, річці.

Населений пункт (поселення) – місце концентрації населення та місць прикладання його праці, різноманітних споруд та інженерно-технічних комунікацій. Усі поселення поділяються на два головних типи: *міські* (міста і селища міського типу), населення яких пов'язане переважно з несільськогосподарською діяльністю, та *сільські* (села), де головна сфера прикладання праці – сільськогосподарське виробництво. Відповідно все населення країни (регіону) поділяється на міське і сільське.

НАТО (від англ. NATO: North Atlantic Treaty Organization – Організація Північноатлантичного договору) – воєнно-політичний альянс 19 держав Європи та Північної Америки, що створений 4 квітня 1949 р. за ініціативою США. Членами НАТО донедавна були 19 держав: Бельгія, Великобританія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція, Греція, Туреччина, ФРН, Іспанія, Польща, Чехія, Угорщина. У 2004 році відбулося розширення НАТО на Схід, у результаті до його складу ввійшли ще 7 держав: Литва, Латвія, Естонія, Словаччина, Словенія, Румунія, Болгарія (від 28 березня 2004 р.). Штаб-квартира НАТО знаходиться в Брюсселі. Україна активно співпрацює з НАТО в межах програми “Партнерство заради Миру” та Ради Євроатлантичного партнерства (РСАП). 9 липня 1997 р. в Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору.

Науково-технічна революція (НТР) – докорінне якісне перетворення виробництва, за якого наука стає безпосередньою виробничою силою.

Національний дохід – сукупна вартість усіх вироблених товарів і послуг (тобто – ВВП) за вирахуванням вартості спожитих матеріалів, палива й енергії та зносу основних фондів.

Національний характер – модель поведінки, характерна для даного етносу внаслідок єдності суспільної свідомості, спільності системи колективних уявлень про світ, особистість та норми її поведінки.

Ноу-хау (з англ. – “знаю, як”) – сукупність технічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної

документації, навичок і виробничого досвіду, необхідних для опанування технології, методів тощо.

ООН (Організація Об'єднаних Націй) – найвпливовіша та найбільша за чисельністю держав-членів організація, що була створена в 1945 р. на конференції в Сан-Франциско державами антигітлерівської коаліції внаслідок розгрому сил агресії у Другій світовій війні. Статут ООН набрав чинності 24.10.1945 р. після підписання його 51 країною, в тому числі й Україною як однією з держав-засновниць. ООН була створена для підтримки та зміцнення міжнародної безпеки, розвитку дружніх стосунків між державами, здійснення міжнародного співробітництва в економічній, політичній, соціальній сферах, а також для захисту прав людини. Основними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна й Соціальна Ради, Міжнародний суд, Секретаріат. Штаб-квартира розташована в Нью-Йорку.

Парниковий ефект – це створення на землі завдяки парниковим газам такого “тепличного” середовища, в якому може існувати біологічне життя. За останні 50 років світовий обсяг емісії двоокису вуглецю виріс у чотири рази. Відбувається зміна газового складу атмосфери. Це призвело до підвищення температури повітря біля поверхні землі на 0,5 °С (0,3-0,6 °С) за останні 100 років.

Політична географія – суспільна географічна наука в системі географічних наук і навчальної географії, яка виникла в 70-80-ті роки ХХ ст. і вивчає реально існуючі територіально-політичні системи всіх рівнів (глобального, регіонального, локального). Своїми традиційними й новими методами вона досліджує територіальну розстановку політичних сил у тісному взаємозв'язку з історичними, соціально-економічними, політичними, етнокультурними, етнографічними, природними зовнішньоекономічними й зовнішньополітичними чинниками.

Порогові, або Навколоядерні держави – Іран, Ірак, КНДР, ПАР, Японія, Бразилія, Аргентина.

Порушення природної (екологічної) рівноваги – зміни в процесах взаємодії та складі компонентів і елементів екосистеми, що призводять врешті-решт до її заміни іншою екосистемою (наприклад, вирубування лісів у засушливій зоні може призвести до зміни природного балансу в напрямі розвитку екосистеми пустелі).

Пояс злиднів – околиці великих міст, де відсутні елементарні зручності й санітарно-гігієнічні умови. Характерні для країн Латинської Америки (Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро тощо), країн, що розвиваються.

Паливно-енергетичний баланс – співвідношення між надходженням (видобутком) різних видів палива і виробництвом електроенергії та витратою їх в народному господарстві.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – складна міжгалузєва система видобутку і виробництва палива й енергії (електроенергії та тепла), їх транспортування, розподілу і використання. До його складу входять паливна промисловість (нафтова, газова, вугільна, сланцева, торфова) і електроенергетика, тісно пов'язані з усіма галузями національної економіки.

Патент – посвідчення, яке надається урядом винахіднику на виключне право користування його винаходом.

Поділ праці – якісна диференціація трудової діяльності в процесі розвитку суспільства, що спричиняє відособлення та співіснування її окремих видів.

Політична карта світу – сформована сукупність суверенних держав, залежних територій, Антарктиди та вод Світового океану.

Порт – ділянка берега океану, моря, річки з прилеглим водним простором, комплексом споруд та обладнання, що забезпечують безпечну стоянку, завантаження і розвантаження суден, перевантаження на інші види транспорту, складування вантажів, постачання суден всіма видами живлення.

Порядок – сукупність усіх одиниць відповідного рівня в ієрархічно збудованих системах.

Приміська зона – територія, що зазнає суттєвого впливу з боку центрального поселення – міста.

Природа – сукупність усіх матеріальних умов існування людства; у широкому розумінні – усе, що нас оточує, “універсум всесвіту”.

Природне відтворення населення – сукупність процесів народжуваності та смертності, що дають природний приріст.

Природні ресурси – тіла та сили природи, які на певному рівні розвитку виробничих сил та вивченості можуть бути використані для задоволення матеріальних потреб суспільства.

Природні умови – елементи природи, які безпосередньо у виробництві не використовуються, але уможливають його.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території – сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається у їх сукупній споживчій вартості.

Природокористування – сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів з його збереження і відтворення.

Прогноз – ймовірне судження про стан об'єкта процесу, явища або їх прояви в майбутньому, яке базується на виборі одного найбільш імовірного варіанта з багатьох.

Промисловий вузол – локалізоване виробничо-територіальне утворення комплексного характеру, в якому при взаємній близькості розташування підприємства пов'язані між собою тісними виробничими та виробничо-технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного положення, спільними системами інфраструктури і населених пунктів з метою найбільш ефективного використання природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Промисловий комплекс – взаємообумовлене поєднання органічно пов'язаних між собою підприємств на певній території відповідно до особливостей її економічних і природних ресурсів, а також транспортно-географічного положення, що забезпечує необхідний економічний результат, тобто отримання заданого обсягу продукції з мінімальними витратами.

Протекціонізм – політика захисту власного виробника за допомогою високих митних зборів на імпортовану продукцію. Протекціонізм обмежує участь країни в географічному поділі праці, створює “тепличі” умови для місцевих виробників, обмежуючи іноземну конкуренцію.

Регіон – 1) область, район, частина держави, що відрізняється від інших областей сукупністю природних і (або) історично сформованих, відносно стійких економіко-географічних та інших особливостей, які часто поєднуються з особливостями національного складу населення; 2) група сусідніх держав, близьких за особливостями економіко-географічного положення, загального економічного рівня розвитку, за впливом історичного чинника та однотипних за суспільно-політичним устроєм, що виділяються в окремий економіко-географічний регіон світу.

Регіоналізація – інтернаціоналізація господарського життя на регіональному рівні, в результаті чого формуються регіональні інтеграційні угруповання сусідніх держав на основі стійких взаємозв'язків та поділу праці між їх національними господарствами в інтересах більш ефективного використання ресурсів та повнішого задоволення держав у товарах і послугах.

Регіональний розвиток – зміцнення потенціалу території з орієнтацією на соціальні пріоритети, що пов'язано із забезпеченням природно-господарської та структурної збалансованості, створенням нових необхідних ланок, подоланням деструктивності окремих компонентів, стимулюванням внутрішніх та міжрегіональних зв'язків.

Реєміграція – повернення колишніх емігрантів на постійне місце проживання в країну виїзду.

Рейд – місце якірної стоянки суден. Залежно від захищеності, рейди поділяються на внутрішні, зовнішні, закриті та відкриті. На зовнішньому рейді судна стоять до того часу, поки порт не зможе їх прийняти.

Репатріація – повернення мігрантів на історичну батьківщину після депортації.

Республіка – форма правління, за якої всі органи влади є виборними. Республіки бувають *президентськими, парламентськими, президентсько-парламентськими* і *парламентсько-президентськими*.

Референдум – всенародне опитування з найважливіших питань державного життя, в якому можуть взяти участь усі громадяни, що мають виборчі права.

Ресурсозабезпеченість – співвідношення між величиною ресурсу та розмірами його використання. Вимірюється в роках.

Ресурсозберігання – виробництво і реалізація кінцевих продуктів з мінімальною витратою речовин і енергії на всіх етапах виробничого циклу.

Ресурсомісткість – кількість ресурсів, що використовується для виробництва одиниці кінцевої продукції, тобто співвідношення між спожитими ресурсами та виробленою продукцією.

Римський клуб – неурядова незалежна організація 100 найвідоміших учених світу, створена в 1968 році для регулярного обговорення проблем майбутнього, що виникають у зв'язку з економічним, технологічним та соціальним розвитком.

Різностадійність – риса світового господарства, пов’язана зі співіснуванням у його межах доіндустріальних, нових індустріальних, індустріальних та постіндустріальних країн. Забезпечує стійкість світового господарства, оскільки дозволяє переміщувати “старі” галузі з постіндустріальних країн, наприклад, до нових індустріальних.

Розселення – розподіл населення по території та форми його територіальної організації у вигляді системи населених пунктів (поселень).

Рослинництво – галузь сільського господарства, що вирощує культурні рослини для отримання продуктів харчування (зерно, овочі, фрукти та ін.) і сировини для легкої (агава, бавовник, джут, льон), харчової (арахіс, соняшник, чай, кава, какао, цукровий буряк і тростина тощо), смакової (спеції, тютюн), фармацевтичної (женьшень, ехінацея, шавлія), парфумерної (троянда) та хімічної (гевея, кок-сагиз та ін.) промисловості.

Рурбанізація – процес поширення міського способу життя на сільську місцевість (сільська урбанізація).

Рухомий склад (залізничний та автомобільний) – транспортні засоби будь-яких категорій, пристосовані для пересування.

Сальдо міграцій – різниця між кількістю осіб, які прибули та вибули. Вимірюється як абсолютними показниками (тис. осіб), так і відносними (%).

Сателіт – у давнину назва озброєних найманців, які супроводжували володаря. Переносно – покірний виконавець чужої волі, поплічник, держава, яка формально є незалежною, але фактично підпорядкована іншій, більшій державі.

Світове господарство – сукупність національних господарств усіх країн світу, пов’язаних між собою всесвітніми економічними відносинами на базі географічного поділу праці.

Світовий ринок – складова частина світового господарства, яка являє собою сукупність національних ринків окремих країн, між якими відбувається обмін товарами, послугами, працею на основі фінансово-кредитних зв’язків та інших відносин, що диктуються географічним поділом праці. Суб’єктами ринку виступають національні й транснаціональні фірми, їх об’єднання, окремі держави та їх групи. Головним механізмом функціонування ринку є механізм взаємодії цін, що характеризується

значно вищим порівняно з внутрінаціональними ринками, ступенем свободи.

Сегрегація – політика відокремленого проживання різних рас, етносів або каст та практика створення резервацій, гетто та ін.

Сировина – природні ресурси, видобуті й приготовані для участі в матеріальному виробництві.

Систематизація – сукупність методичних прийомів поділу (розчленування, групування тощо) досліджуваних явищ на такі сукупності, кожна з яких мала б певні ознаки спільності та водночас істотно відрізнялася б від інших сукупностей.

Спеціалізація економічного району – орієнтація господарського комплексу району на виробництво товарів і послуг з метою позарайонного споживання. При цьому передбачається, що продукція галузей спеціалізації внаслідок впливу природних, соціальних, економічних, історичних чинників та географічного положення району виробляється більш ефективно, ніж в інших економічних районах. Звичайно, сам район також може споживати певну частину продукції своїх галузей спеціалізації.

Стагнація – стан економічного об'єкта, за якого тривалий час не спостерігається зростання виробництва, а тим більше його розвитку (“застій”).

Старіння нації – процес постійного збільшення частки людей похилого віку у віковій структурі населення країни.

Стійкий розвиток – такий соціально-економічний розвиток суспільства, що не підриває основ існування майбутніх поколінь.

Субглобальні проблеми – проблеми розвитку людства, що мають тенденцію до переростання в глобальні.

Субурбанізація – процес зростання і розвитку приміської зони великих міст (урбанізація передмість).

Суверенітет – незалежність, самостійність, здатність вступати в політичні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права, бути членом відповідних міжнародних організацій.

Суспільний поділ праці – об'єктивний процес розвитку виробничих сил, за якого відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробляючих одиниць та обмін між ними продуктами своєї діяльності. Головний наслідок розвитку цього процесу – зростання продуктивності праці. Суспільний поділ праці може здійснюватися лише у вигляді *географічного* (територіального)

поділу праці. Суспільний і географічний поділ праці співвідносяться як зміст і форма. Тому їх вважають поняттями одного рангу, враховуючи лише певний пріоритет змісту над формою.

Тваринництво – одна з основних галузей сільського господарства, що займається розведенням сільськогосподарських тварин та виробництвом тваринницької продукції. Тваринництво забезпечує населення продуктами харчування (молоко, м'ясо, сало, яйця, мед тощо), промисловість – сировиною (вовна, шкіра, хутро, пух, перо, щетина, кокони шовкопряда тощо), дає живу тяглову силу (коні, воли, буйволи, олені тощо) та органічне добриво (гній). З продуктів та відходів тваринництва отримують також корми (кісткове борошно, молочні відвійки та ін.), деякі лікарські препарати. Крім того, тваринництво дає живу тяглову і в'ючну силу (коні, воли, осли, мули, верблюди, олені, собаки, слони та ін.).

Територіальна структура – поділ господарства на спеціалізовані територіальні частини (економічні зони, райони, підрайони тощо), які істотно відрізняються між собою, але в сукупності становлять єдину взаємопов'язану та цілісну систему.

Територіальні води – морський 12-мильний пояс, що прилягає до узбережжя чи внутрішніх вод держави. У першому випадку відстань відраховується від лінії найбільшого відпливу. Зовнішні межі територіальних вод вважаються державним кордоном на морі.

Територіально-виробничий комплекс (ТВК) – взаємопов'язане і взаємообумовлене поєднання галузей виробництва на певній території, частина господарського комплексу країни або економічного району відповідного рангу. Економічна єдність ТВК створюється виробничо-територіальними зв'язками підприємств, використанням загально-районних природних і економічних умов і ресурсів, виробничої і соціальної інфраструктури, а також загальною системою розселення. Ефективність ТВК порівняно з некомплексним розміщенням підприємств і споруд проявляється в економії матеріальних і трудових ресурсів, скороченні капітальних вкладень, зниженні поточних витрат, зменшенні обсягу транспортних робіт та затрат на створення і функціонування інфраструктури.

Територія держави – частина земної кулі, до якої входять суша та води, їх надра, повітряний простір над ними, що перебувають у кордонах держави та під її суверенітетом.

Терор – політика знищення і стримування політичних опонентів злочинними методами.

Тероризм – різновид політичної діяльності, яка ставить за мету досягнення політичних цілей шляхом залякування супротивників, створення атмосфери невпевненості, жаху, невідворотності нових екстремальних випробувань. Тероризм складає основу певної екстремістської практики та може тлумачитись як інструмент волюнтаристського втручання у перебіг історичного процесу, як романтизований спосіб життя однаків, які “кидають виклик” цілому світові, що мусить бути докорінно змінений шляхом низки терактів.

Технічні культури – однорічні та багаторічні рослини, продукти яких використовують як сировину для різних галузей промисловості. Вони належать до різних ботанічних родин: бобових (соя, арахіс), пасльонових (картопля, тютюн), капустяних (гірчиця, ріпак), сельдереєвих (коріандр, кмин) та ін. За призначенням технічні культури поділяються на *прядильні* (бавовник, льон-довгунець, конопля, джут), *лікарські* (валеріана, беладонна, женьшень, евкаліпт, хінне дерево та ін.), *олійні* (соняшник, льон-кудряш, арахіс, соя, ріпак, кунжут та ін.), *ефіроолійні* (м'ята, герань, коріандр, троянда, базилік, лаванда, шавлія та ін.), *цукроносні* (цукровий буряк та цукрова тростина), *крохмаленосні* (картопля), *красильні* (марена, вайда, софора японська, шафран, сафлор та ін., натуральні барвники використовують у килимовому виробництві, харчовій промисловості, у виробництві косметики), *каучуконосні* (гевея, гваюла, кок-сагиз), дубильні.

Тип країни, держави – відносно стійкий комплекс умов та особливостей її розвитку, що склався об'єктивно і характеризує роль та місце країни (держави) у світовому господарстві на певному етапі розвитку.

Типізація – вертикальна систематизація об'єктів дослідження на основі сукупності якісних ознак. Згідно з іншою точкою зору, типізація – це класифікація об'єктів з використанням якісних ознак. Ці відмінності не є принциповими.

Типологізація – засіб наукової систематизації об'єктів за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких

фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів.

Типологія – продукт систематизації досліджуваних об'єктів за сукупними типами, які стійко різняться між собою за якісними ознаками. Існує кілька типологій країн, запропонованих різними авторами. *Сучасна соціально-економічна типологія країн світу* базується на низці показників (макроекономічних, економічних, соціальних), що відображають загальний рівень економічного розвитку кожної з них, а також характер економіки та участь у системі світогосподарських зв'язків. Представлена типологія включає до розгляду як держави, так і залежні країни.

1. Держави ринкової економіки, високорозвинені

1.1. Головні високорозвинені держави (“Велика сімка”): США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада.

1.2. Економічно високорозвинені держави в Західній Європі: Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Данія, Австрія, Швейцарія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Іспанія, Ісландія та карликові європейські держави.

1.3. Держави середнього рівня економічного розвитку в Західній Європі: Ірландія, Португалія, Греція, Мальта.

1.4. Держави переселенського типу (високорозвинені в інших регіонах світу): Австралійський союз, Нова Зеландія, ПАР, Ізраїль.

2. Держави перехідної економіки до ринкової (транзитивної економіки)

2.1. Держави, що формують ринкову економіку з середини 80-х рр. ХХ ст.: Центральна Європа (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія, Хорватія тощо).

2.2. Держави, що переходять до ринкової економіки: Східна Європа, СНД (Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Узбекистан, Таджикистан та ін.).

Товарне виробництво – суспільне виробництво, за якого продукти виробляють не для особистого споживання виробника, а для обміну через купівлю-продаж. Виникло з розвитком *суспільного поділу праці*, з появою в суспільстві власників засобів виробництва.

Товарообіг – обіг товарів, що охоплює рух товарів зі сфери виробництва до сфери споживання. Виділяють *оптовий* (гуртовий) товарообіг (ланку, що пов'язує виробництво і

роздрібну торгівлю, промисловість і сільське господарство, окремі галузі промисловості між собою) та *роздрібний* товарообіг, через який товари доводять безпосередньо до споживача.

Торговельний баланс – співвідношення вартості експорту та імпорту країни за певний період (як правило, за рік).

Тоталітаризм – суспільна система з єдиним пануючим світоглядом. Духовною основою тоталітаризму виступає розчинення індивідуального в цілому (тотальному), підпорядкування особистих інтересів колективним. Інакомислячих у тоталітарних суспільствах називають *дисидентами*.

Трайбалізм – міжплемінні розбіжності, вкрай вороже ставлення однієї етнічної групи до іншої, етношовіністична політика. Географія сучасного трайбалізму досить широка: від Латинської Америки до островів Океанії. Найпоширеніше явище в Африці, на південь від Сахари, де все ще зберігаються архаїчні інститути й організації, пов'язані з родоплемінним ладом (Чад, Буркіна-Фасо, Малі, Ефіопія, Мавританія тощо).

Транснаціональні корпорації (ТНК) – великі (часто – глобальні) виробничо-розподільчі комплекси з розірваною географічною (територіальною) структурою. Унаслідок існування ТНК виникла двоїста картина світової географії матеріального виробництва, за якої видимі місця прикладання праці, джерела сировини й енергії залишаються національними, тоді як кредитно-валютне та інші види регулювання стають інтернаціональними (транснаціональними), зосереджуючись у досить вузькому колі постіндустріальних країн.

Трудові ресурси – 1. Частина населення країни (регіону), що має необхідний фізичний розвиток, розумові здібності та знання для роботи в народному господарстві (якісне визначення). 2. Сукупність людей, які перебувають у працездатному віці (за винятком інвалідів), та працюючих людей, молодших або старших за працездатний вік (кількісне визначення).

Трудомістке виробництво – виробництво, в якому на виконання конкретних технологічних операцій або на створення певної споживчої вартості витрачається велика кількість кваліфікованого робочого часу.

Унітарна держава – держава, що не має у своєму складі самостійних державних утворень. Більшість держав світу обрали саме унітарну форму державного устрою.

Унія – об'єднання декількох держав під владою одного монарха.

Урбанізація – соціально-економічний процес, який виявляється в зростанні кількості міських поселень, концентрації населення в них (особливо у великих містах), поширенні міського способу життя на **всю** мережу поселень. На різних етапах розвитку урбанізація має специфічні форми прояву: *субурбанізація, рурбанізація, контрурбанізація*. Урбанізація називається *хибною*, або *удаваною*, якщо темпи збільшення міського населення перевищують темпи зростання виробничої бази та комунально-побутової сфери міст, що призводить до появи “нетрів”. Хибна урбанізація тісно пов'язана з демографічним вибухом і аграрним перенаселенням.

Фактор (розміщення виробництва) – основна умова будь-якого процесу, у т.ч. процесу розміщення виробничих об'єктів. Отже, *фактори розміщення* – це природні та соціально-економічні умови даної території, які сприяють формуванню в її межах певного виробництва. Виділяють, наприклад, такі фактори розміщення: енергетичний, паливний, сировинний, водний, трудових ресурсів, наукомісткий, транспортний, інфраструктурний, споживання, економіко-географічного положення тощо.

Федерація – форма державного устрою, союзна держава, що складається з ряду держав або державних утворень. Федерація має єдині законодавчі (здебільшого у складі двох палат) і виконавчі органи, а також загальнофедеральні законодавство, бюджет, збройні сили та громадянство. Водночас кожна складова частина федерації має свою конституцію, законодавчі й виконавчі органи. У світі нараховується більше двох десятків федеративних держав, серед яких: Росія, Австрія, Бельгія, ФРН, Малайзія, Канада, Мексика тощо.

Фрахт – плата власникові транспортного засобу за перевезення вантажів або пасажирів. Залежить від тривалості й дальності рейсу, метеорологічних умов, характеру вантажу та ін.

Холодна війна – термін, що виник після Другої світової війни, проголошений У. Черчиллем у Фултоні (1946). Для неї характерні загроза застосування сили, прагнення до диктату, економічної блокади, проведення підривної діяльності проти небажаних урядів та держав, форсування гонки озброєнь і воєнних приготувань, намагання використати досягнення науки і техніки у воєнних цілях, створення агресивних блоків і союзів.

Циклічність – особлива риса світового господарства, пов’язана із періодичними коливаннями у світовій економіці, зумовленими досягненнями НТР, зміною поколінь кваліфікованих робітників, оновленням технічної інфраструктури та ін. Циклічність є рисою універсальною, незалежною від форм власності.

Ядерна енергія – енергія, що виділяється під час перетворення атомних ядер у керованій ланцюговій реакції. У процесі поділу ядер 1 кг урану-235 виділяється приблизно стільки ж енергії, скільки при спалюванні 2500 т кам’яного вугілля.

Ядерний клуб – країни світу, які володіють ядерною зброєю: США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль.